

SOMORJAI SZABOLCS

1830: egy hitelválság és a Hitel*

Közismert, hogy 1828-ban az Arnstein und Eskeles bécsi bankház elutasítóan reagált Széchenyi István tízezer konvencióso forintnyi hitelkérelmére, a gróf ezért úgyszólván felindulásból megírta *Hitel* című művét. A *Hitel* a 19. század második felére már korszakváltó jelentőséggel bírt, így egyáltalán nem meglepő, hogy még közvetve is igazodási ponttá vált, azzal együtt, hogy Széchenyi leginkább a korábbi évtizedek reformelképzeléseit gyűjtötte össze és szerkesztette egységes formába.¹

A történetet Viszota Gyula a következőképpen foglalta össze.² 1828-ban kedvezőtlen vagyoni körülményei Széchenyi Istvánt arra késztették, hogy

* A tanulmány az MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportja 19. századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhelyének, továbbá az MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoportjának kutatási programjának keretében készült el.

¹ Lásd pl. MENNYEI Géza, *A földbirtok hitele a reformkorszak eszmévilágában*, Magyar Gazdák Szemléje (43)1938/3, 106.; GRÜNWALD Béla, *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790–1848*, Pécs, Dunántúl Egyetem Nyomdája, 1927. Hasonlóan ír erről a Dobszay – Fónagy szerzőpáros is: a *Hitel* nem kész program, sokkal „inkább csak a problémák számbavétele és általános iránymutatás”. DOBSZAY Tamás – FÓNAGY Zoltán, *Széchenyi és Kossuth*, Bp., Kossuth, 2003, 52.

² VISZOTA Gyula, *Széchenyi Hitel című művének keletkezése*, Budapesti Szemle, 175 (1916), 321–351. Azóta is minden munka, amelyik foglalkozik az esettel (és megadja a forrását) Viszota ezen munkájára hivatkozik, mint az egész probléma forrására. Az eredeti kölcsönkérelem, az elutasítás, Széchenyi második levele és a bankház második levele valójában csak Viszota közvetítésével jelenik meg a szakirodalomban (egyetlen kivétellel, mert az elutasításra találni egy utalást Széchenyi naplóiban, ld. GRÓF SZÉCHENYI István *Naplói. Harmadik kötet*, szerk., bev. VISZOTA Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1932, 274.)

megpróbálja eladni Csokonya birtokát. Vevő azonban nem akadt, így elmaradt a várt bevétel. Közben jószágigazgatóját magyar nemessé kívánta tenni,³ de ehhez is kellett volna birtok, s ennek megvásárlására ötezer forintra lett volna szüksége. Szüksége volt még 4200 forintra egyéb tartozások kiegyenlítésére, így a nagyjából tízezer forintos igény miatt kölcsönkérelemmel fordult novemberben az Arnstein und Eskeles bécsi bankházhoz. A bankház azonban a kérelmet elutasította,⁴ azzal az indokkal, hogy jelenleg ennyi pénz nem áll rendelkezésükre. A pénzsűkére való hivatkozást Széchenyi nem fogadta el és egy nyugodt hangú, ám terjedelmes levélben fogalmazta meg saját elképzeléseit az elutasítás valódi okaival kapcsolatban. A bankház vezetője, Nathan Arnstein a válaszlevél után végül megadta a kért összeget.⁵ Az ügynek hosszabb távon még hasznát is vette a gróf, mert utólag már egyáltalán nem bánta a visszautasítást: „[N]agyon örül, hogy ez történt vele. Mily pompás anyag ez a könyvéhez”.⁶

Viszota Gyula a „legdöntőbb hatású” esetnek tartotta a *Hitel* megírásához vezető események között,⁷ jóllehet ő maga sem gondolta úgy, hogy kizárólagosan ez az egy esemény indította Széchenyit a könyv megírására.⁸ Számos tényező vezetett az írás gondolatának megszületéséhez,⁹ de a visszautasított hitelkérelem és vele a gróf bonításának megkérdőjelezése kétségtávolan könnyen megragadható oknak bizonyult az utókor számára; talán épp ezért nem is szoktak vele érdemben foglalkozni.

Azt már ritkábban emlegetik fel a történet kapcsán, hogy Széchenyi nem először kért pénzt az érintett bankháztól, és az általában nem is volt elutasító. Viszota idézi Széchenyi válaszlevelét Nathan Arnsteinnek a visszautasítás kapcsán, és ebből kiderül, hogy a gróf és a bankház már korábban is kapcsolat-

³ VISZOTA, *Széchenyi Hitel című művének keletkezése*, i. m., 1916, 345.

⁴ GRÓF SZÉCHENYI István *Naplói. Harmadik kötet*, i. m., 1932, 274. (1828. november 19-i bejegyzés.)

⁵ Csorba László szerint talán nem is volt ez igazi elutasítás: a kifizetés megtörtént, a bankház „gesztusát tehát nyilván csak figyelemztetésnek szánta”. Ld. CSORBA László, *Széchenyi István*, Bp., Officina Nova, 1991, 71.

⁶ VISZOTA, *Széchenyi Hitel című művének keletkezése*, i. m., 348.

⁷ Uo., 344.

⁸ VISZOTA Gyula, *A kortársak Széchenyi hiteléről (Első közlemény)*, ItK (45)1930. 116.

⁹ VISZOTA, *Széchenyi Hitel című művének keletkezése*, i. m., 343. illetve DOBSZAY – FÓNAGY, i. m., 51. A szerzők csak egy „véletlenszerű epizód”-nak tartják az elutasítást, mert „alapvetően az előző években felhalmozott ismeretanyag és tapasztalat” vezetett a *Hitel* megírásához.

ban állt egymással: „Ich gestehe, daß ich nach mehrern Jahren, der größten Pünktlichkeit und Richtigkeit, die ich gegen Sie beobachtet, nicht vermutet habe, daß Sie mir eine solche Kleinigkeit abschlagen würden, und sehe ich nur zu klar, <dass einer Fehlerhaften Zusammensetzung und Verfassung des Geldwesens in einem Lande> – weder durch die Ehre und Rechtlichkeit, noch durch das gut geordnete Vermögen eines einzelnen Bürgers abgeholfen werden könne.”¹⁰ A cég már Széchenyi Ferencel is pénzügyi összeköttetésben állt,¹¹ atya után pedig Széchenyi István is hitelezett tőlük, pl. 1818-ban is, amikor keleti utazása anyagi költségeinek biztosítására magával vitt többek között egy, az Arnstein und Eskeles cég által kiállított ötezer aranydukátról szóló hitellevelet is.¹² Sőt, az 1828-as eset után is bonyolítottak üzleti ügyeket egymással, vagyis kapcsolatuk minden bizonnyal nem szenvedett jövätehetlen károkat.¹³

Ha ilyen megbízható ügyfél volt a gróf, illetve ha Széchenyi a későbbiekben is számíthatott a bankházra, akkor vajon miért utasították el tízezer forintos hitelkérelmét? Széchenyi már említett válaszlevele szerint két oka lehet a visszautasításnak: egyrészt Magyarország akkori viszonyai, jelesen a hitelek visszafizetésének bizonytalansága, másrészt az, hogy ő birtokot kíván eladni, ami gyanút ébreszt vagyoni helyzetét illetően és ezért csökken a bonitása. Valójában egyik indok sem nyújt teljes körű választ, mindegyik kapcsán felmerülnek kérdések. Ha az első ok az igaz, akkor miért kapott pénzt ugyanettől a bankháztól korábban és később is? Ha az utóbbi, akkor vajon miért változott meg a bankház véleménye egyetlen levél hatására?

A következőkben szeretném mind a két magyarázatot röviden megvizsgálni, majd adni egy újabb magyarázatot az elutasításra, amely bár nem cáfolja meg Széchenyi két sejtését (nem is ez a célja), de árnyalja az eset megítélését, illetve nyújthat némi igazolást a bankház számára, alátámasztva hivatkozásukat az általános pénzsűkére.

¹⁰ Idézi VISZOTA, *Széchenyi Hitel című művének keletkezése*, i. m., 345.

¹¹ NAGY László József, *A magyar főúri kölcsönök, a parciális obligáció*, Bp., Magyar Nemzeti Bank Közgazdasági Főosztály, 1972, 71.

¹² GRÓF SZÉCHENYI István *Naplói. Első kötet*, i. m., szerk., bev. VISZOTA Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1925, 801–820. Az utazás során a gróf végig kapcsolatban állt a bankházzal.

¹³ *Magyarország története 1790–1848*, 5/1., szerk. MÉREI Gyula és mások, Bp., Akadémiai, 1980, 316.

Elsőként nézzük meg, milyen tapasztalatai lehettek a bécsi hitelezőknek, egészen konkrétan az Arnstein und Eskelesnek a magyar adósokkal. A bankháznak volt ugyanis egy még ritkábban emlegetett, balul elsült pénzügy manővere is a magyar arisztokráciával: Arnsteinék részt vettek Grassalkovich Antal herceg rosszemlékű parciális obligációinak kibocsátásában. 1819. december 31-i dátummal hatszázezer konvencióos forintot kölcsönöztek a hercegnek, amit 1820. március 6-án be is tábláztattak Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlése előtt,¹⁴ a főrend pedig ezen összeg fejében kibocsátott egy adósságlevelet, amelyet a bankháznál rögtön letétbe is helyezett, majd pedig ezen ún. főkötelezvény névértékének erejéig részkötelezvényeket bocsátottak ki. Ezek fix kamatozású, a záloglevélhez hasonló papírok voltak, amelyeket a nagyközönség megvásárolhatott és elvben mindenki jól járt. Különösen vonzóvá tette Grassalkovich parciális obligációit azok 6%-os kamata, mert ugyanakkor a német Landschaftok értékpapírai mindössze 4%-os kamatot fizettek, és így sokkal vonzóbbak voltak a német és osztrák befektetőknek (eleve inkább külföldi befektetőkre számítottak a bécsi kibocsátással). A kamatok és a törlesztés fedezetét a birtokos jövedelme kellett, hogy biztosítsa; és ameddig biztosította, addig nem is volt baj. Viszont ha valamilyen oknál fogva mégsem volt rá képes, akkor hiába pereskedtek a részkötelezvények tulajdonosai, mert az ősiség törvénye alapján a jog itt is a birtokos oldalára állt.¹⁵ Idehaza ez persze ismert dolog volt, de külföldön kevésbé, márpedig a bankok németek voltak, akárcsak a vásárlók többsége, továbbá a főrangok hitelképességével kapcsolatban az általános bizalom eleve magasabb volt. Kezdetben nem is volt semmi baj, a Grassalkovich obligációk megfeleltek az elvárásoknak, olyannyira, hogy 1823-ban újabb, ezúttal 200 000 forintos kibocsátással bízta meg a bankházat Grassalkovich, és ugyanakkor a Stametz, szintén bécsi bankházat is.¹⁶ Tizenöt év alatt kellett volna a hercegnek törlesztenie az összeget és a kamatokat, de 1827-től elakadtak a kifizetések, aminek hatására a papírok értéke a névérték 15–20%-ra zuhant. (Az igazsághoz tartozik, hogy már korábban

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, IV. 3. i. Grassalkovich Antal bizonylatai.

¹⁵ Az 1792-es XVII. tc. megszabta, hogy meghatározott esetekben a magyarországi hitelfelvevők ellen az örökös tartományok váltótörvényei alapján járjanak el, de a törvénycikk kimondta azt is, hogy a nemes ennek ellenére bármikor visszaválthatja birtokát. BOTOS János, *Reformkori és 1848-as kísérlet földhitelintézet létrehozására*. Bp., Földhitel- és Jelzálogbank Rt., 1998, 12.

¹⁶ NAGY, A *magyar főúri kölcsönök, i. m.*, 50.

is esett az értékük, holott a herceg 1826-ig pontosan eleget tett a vállalt kötelezettségeknek, ezen korábbi értékcsökkenések mögött azonban Grünwald Béla az 1825-ös londoni hitelválság hatását vélte felfedezni.¹⁷⁾ A károsultak ausztriai és magyar bíróságokon egyaránt pereket indítottak, ezek elhúzódtak az 1850-es évekig.¹⁸ Sokan azonban soha nem jutottak hozzá a pénzükhöz, mert Grassalkovich Antal ugyan csődbe ment, de sok felperes keresetét nem fogadták el.¹⁹ A bankházat ugyanakkor az ügy pénzügyileg nem rázta meg, ugyanis ők nem vállaltak felelősséget a befektetők követeléséért, habár a jó hírnevet bizonyára megtépázta az eset.

Fentiek tükrében a feltételezés, hogy a német és osztrák hitelezők óvatossábbá váltak a magyar hitelkérelmekkel szemben, nem tűnik megalapozatlannak. Széchenyi elutasított hitelkérelme és a Grassalkovich-féle parciális kibocsátás körüli botrány közti kapcsolat megítélése mindazonáltal nem egyértelmű az utókor részéről. Szekfű Gyula szerint a rosszemlékű parciális kibocsátás sokat ártott általában is a magyar birtokosok hitelének, és így Széchenyinek is: „[az] emisszionális hitelek csődje annyira megrontotta a magyar birtokos hitelét, hogy mikor gróf Széchenyi István Arnstein és Eskelestől 10 000 forintot akar megterheletlen birtokára felvenni, ez megtagadja tőle”.²⁰ Pach Zsigmond Pál ugyanerre az álláspontra helyezkedett, lényegében csak újraforgalmazva Szekfű véleményét: „Nem csoda, hogy ilyen körülmények közt a bécsi bankárok elzárkóztak a magyar urak hiteligényei elől és pl. amikor Széchenyi 1828-ban mindössze 10 000 forint kölcsönt akart felvenni teljesen megterheletlen birtokára egy bécsi bankháztól, kérését megtagadták”.²¹ Pachnál tehát megjelenik a hitelbírálat mint szempont, és ez volt, mint láttuk, a második ok, amit Széchenyi az elutasítással kapcsolatban felvetett. Ezen a szálon indult el Nagy László József, aki Szekfűvel és Pach-hal el-

¹⁷ GRÜNWALD, *i. m.*, 71.

¹⁸ Sajátos, hogy az alsó ausztriai bírósági ítéletet például Pest vármegye nem volt hajlandó elfogadni, holott épp erre kötelezte volna az 1792-es XVII. törvénycikk, azzal a sajátos indoklással, hogy valójában ezek a záloglevelek nem is törvényesek, mert mind a két félnek kárt okozhatnak. Idézi GRÜNWALD, *i. m.*, 74.

¹⁹ GRÜNWALD, *i. m.*, 74.

²⁰ HÓMAN Bálint – SZEKFI Gyula, *Magyar Történet*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936, V., 224.

²¹ PACH Zsigmond Pál, *Magyar gazdaságtörténet 1848-ig*, Bp., Tankönyvkiadó, 1963, I, 283. Az 1954-es kiadásban az idézett szöveg nem bécsi bankárokat, hanem bécsi kapitalistákat említ, amit talán a két kiadás között eltelt egy évtized alatt kissé módosult megközelítéssel lehet magyarázni.

lentétes véleményt képvisel. Szerinte Nathan Arnsteint semmiképpen nem befolyásolhatták a parciálisokkal szerzett negatív tapasztalatok Széchenyi hitelkérelmének elbírálásakor, mert, mint ahogy írja, „Egy kapitalista bankár pénze kihelyezésénél annak a bonitását nézi, aki a kölcsönt kéri, nem pedig a másokét. A tőkés gazdálkodásban mindig voltak és mindenkor lesznek fizetéseképtelenségek, és ezek egy része mindenkor csőddel végződhetik. Ezért azonban a bankok nem szüntetik meg a kölcsönüzletet...”²² Vagyis egy másféle tapasztalat eredményezte az elutasítást. Nagy László, alaposan körbejárva a kérdést, megvizsgálta Széchenyi vagyoni viszonyait a kérdéses időszakban és több olyan naplóbejegyzést illetve levélrészletet talált, amikből alá tudta támasztani fenti álláspontját: egy felelős bankvezető, miután tájékozódott a gróf pénzügyeiről, valóban nem adhatott volna a grófnak ekkora összegű személyi kölcsönt.²³ Kérdés, vajon a korabeli felelős bankvezető birtokába juthatott-e olyan mennyiségű és olyan minőségű információ abban az időben, ami alapján egyértelműen eldönthette, hogyan bírálja el a kérelmet? A korszak hiteléletének egyik rákfeneje, hogy hiába alakítják ki a törvényi kereteket már 1723-ban a hitelezők pénzének biztosítására, megfelelő megyei telekkönyvezés hiányában a creditor csak részlegesen (leginkább a betáblázások segítségével) tud tájékozódni arról, hogy milyen mértékig adósodott el az esetleges debitor. Elég visszautalnunk a Grassalkovich-esetre: ha a bankháznak olyan jó lehetőségei lettek volna felmérni a magyar főurak anyagi lehetőségeit, továbbá minden vonatkozó körülményt, vajon belementek volna a parciális kibocsátásokba? Nem kellett volna előzőleg felmérniük, ha képesek lettek volna rá, hogy Grassalkovich mire fogja az óriási összeget felhasználni? Még abban az esetben is kifejezetten óvatosnak kellett volna lenniük, ha ők csak a közvetítő szerepét játszották a kibocsátások során, hiszen a bankház jó híre épp olyan fontos lehetett, mint a mérlegfőkönyv állapota.

Összegezve, Széchenyi két feltételezése a visszautasítás magyarázatára (az általános magyar hitelhelyzet, illetve saját anyagi helyzetének megingása) részben megáll, részben nem. Egyrészt a kevéssel korábbi magyar vonatkozású hitel-botrány miatt lett volna oka Arnsteinnek a kérelem elutasítására, másrészt a gróf anyagi helyzete is elbizonytalaníthatta a bécsi bankházat. Ugyanakkor kérdéses, hogy mennyire lehetett ekkor egy hatalmas birtokokkal rendelkező arisztokrata anyagi lehetőségeit felmérni, illetve arról sem

²² NAGY László József, *A magyar főúri kölcsönök, i. m., 71.*

²³ *Uo.*, 73.

lehet megfeledezni, hogy a felek a későbbiekben is kapcsolatban maradtak. Egyáltalán nem biztos tehát, hogy az eddigi magyarázatok kizárólagosak. A következőkben megpróbálok még egy magyarázatot melléjük állítani, Arnstein eredeti védekezése, vagyis a pénzszűke vonatkozásában. Előbb azonban még röviden érintsünk néhány, a korszak hiteléletéhez kapcsolódó kérdést.

Az eddigiek során már többször előkerült a betáblázás intézménye, ideje néhány szót szólni róla, annál is inkább, mert a korabeli hitelezés vizsgálatának egyik alapvető forrását jelenthetik a betáblázási jegyzőkönyvek és bizonylatok. Az 1723-ban megszületett törvény, amely birodalmi mintát követett, előírta, hogy a vármegyék és a szabad királyi városok nyilvántartásokat vegyenek fel azokról a kontraktusokról, amelyeket a szerződésben érdekelt felek nem csak egymás között kívántak rögzíteni.²⁴ A betáblázásoknak tartalmazniuk kellett az adós nevét, a hitelező nevét, a kölcsönfelvétel időpontját, a kölcsönzött összeget, a kitáblázás idejét. Nagy előrelépés volt ez az adósságok átláthatóvá tételének terén, még akkor is, ha nem vált kötelező erejűvé, hiszen ha a hitelező biztosítani akarta kihelyezett pénzét és úgy vélte, hogy az adós ingó vagyona nem ad számára elégséges biztosítékot, akkor a bejegyzést követően már az adott megyében vagy városban fekvő ingatlanvagyon is fedezetül szolgált. Az 1840-es megerősítő, illetve pontosító törvény külön paragrafusban intézkedett arról, hogy csak és kizárólag az ingatlanvagyonról van szó, tehát egy esetleges tulajdonos-változáskor az adósság maradt az ingatlanon, azaz már az új tulajdonos vállalt nyomta a tartozás.²⁵ A betáblázás után a hitelező abban az esetben, ha az adós esetleg csődbe ment, elsőséget nyert, vagyis előnyt élvezett azon hitelezőkkel szemben, akik nem tábláztattak be. Természetesen a törvény életbe lépte után sem iktattak be minden ügyletet a jegyzőkönyvekbe (annál is inkább, mert a betáblázásnak volt némi költségvonzata), vagyis teljesen átfogó, pontos számokat mutató képet nem lehet kapni a bankok megjelenése előtti magyar hiteltevékenységekről, de a 19. század közepét megelőző hitelezés folyamatainak ábrázolására mégis alkalmasak a betáblázásokból kinyert információk. A betáblázási jegyzőkönyvek ráadásul általában tartalmazzák a különböző kölcsönszerződések pontos dátumát is, vagyis nem csak a betáblázás időpontját tudjuk meg, hanem az adós és a hitelező megállapodásának időpontját is, és ezeket az adatokat

²⁴ 1723: CVII. tc.

²⁵ 1840: XXI. tc. 6.§

azokon a bizonylatokon is fel kellett tüntetni, amelyeket az adósokról bárki kikérhetett, ellenőrizendő, vajon mennyire vannak megterhelve az illető birtokai.

A bejegyzésre nem csak akkor kerülhetett sor, ha kérdésessé vált a kölcsön visszafizetése, bár ez mindenképpen befolyásoló tényező lehetett. Fejér vármegyében éppenséggel már a 18. század első felének betáblázásai is sok esetben egy-két éven belül követik a kontraktus megkötését,²⁶ és a század második felére ez az időtáv még tovább csökkent, ami arra utal, hogy fokozatosan általánossá vált a betáblázás gyakorlata. Pest megyében ez a folyamat kicsit eltolódott, még a századfordulón is bőven akad olyan bejegyzés, ahol a kölcsönszerződés megkötése és a betáblázás között akár évtizednyi idő is eltelt. A 1840-es évekre azonban már elterjedt a bejegyeztetés gyakorlata Pest vármegyében is, nem vártak vele hosszú éveket, az 1850-es évek elején pedig már csak maximum néhány hónap választotta el egymástól a kölcsönszerződés megkötésének és a betáblázásnak az időpontját.

A következőkben leginkább a Pest megyei betáblázásokat használok, azoknak is a jegyzőkönyvekből készült bizonylatait. Ez a forrás inkább mintának tekinthető (a minta összeállítása ebben az esetben a korabeli feljegyzési sajátosságokból fakad), de alkalmasnak tartom általános következtetések levonására.

Érdekes körbejárni, milyen lehetőségei voltak az 1820–30-as években egy magyarországi arisztokratának, hogy pénzhez jusson. Az 1820-as évek hitelélete már nem teljesen egyezik meg a 18. századéval. Továbbra is a személyes kölcsönök rendszere a meghatározó, azaz a magánszemélyek közötti hitelezés a domináns, s emellett az intézményi hitelezés is jelen van, de csak kisebb mértékben.²⁷ A legszembetűnőbb különbség az adósságok megszorodása, mind számban, mind összegben. Anélkül, hogy ennek különféle tényezőit itt most megvizsgálnánk, annyi mindenképpen leszögezhető, hogy jóval aktívabb hitelforgalommal számolhatunk, mint a megelőző század második felében, azaz jóval több hitelező próbált jóval több pénzt kihelyezni jóval több hitelfelvevő

²⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára, IV. 1. h.

²⁷ Ld. pl. TÓTH Tibor, *Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812*, Bp., Központi Statisztikai Hivatal 1979. (Történeti Statisztika Füzetek 2.); BÁCSKAI Vera, *Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében*, Aetas (25)2010/2, 19–44.; SOMORJAI Szabolcs, *Pest-Pilis-Solt vármegye adósai és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében*, Uo., 5–18.

részére. Ha tehát valaki hitelt akart felvenni, már számosabb lehetőség közül választhatott, mint a korábbi időszakban.

A másik tényező, ami elkülöníti egymástól a 18. századi és a 19. század első felére jellemző hiteléletet, tükrözve a hitelezés módjának átalakulását, az az alkuszok számának megszorodása. Nem ők biztosították a hitelhez szükséges pénzt, de képesek voltak felhajtani a forrásokat és összekapcsolni a hitelt igénylőket a pénzüket kikölcsönözni akarókkal. Bár törvényben csak 1840-ben szabályozták működésüket,²⁸ de 1815-ben már szerepeltek a pesti címjegyzékben – minden bizonnyal korábban is működtek, de innentől kezdve már hivatalosan is számon tartották őket, ami jó mutatója a hajhászi szerep jelentősebbé válásának.²⁹ 1831-ben, azaz nagyjából Széchenyi és Arnstein levelezése idején, negyven főről tudunk, csak Pesten.³⁰ Az 1840-es évekre még tovább nőtt a számuk, és akkortájt kezdtek megszületni azok az erősen negatív hangvételű írások is, amelyek a későbbiekben is meghatározták a hajhászokról alkotott véleményt.³¹ A szóbeli bírósági ügyek alapján az 1840-es évek Pest megyéjében a hitelügyekben elindított perek 30%-ában megjelentek az alkuszok, akik mind Pesten működtek, de ezek szerint tevékenységük kiterjedt a város határain túlra. Nagy Dezső az alkuszok nagy számát azzal magyarázza, hogy „a kereskedelmi szervezet mégsem volt olyan kiépített, ezért volt szükség a közvetítőkre, akiknek bizonyára megvoltak a maguk kliensei, akiknek a kereskedők áruit felajánlották és piackutatással is foglalkoztak”.³² A kereskedelmi szervezetek működési nehézségeit a pénzügyi szervezetek hiányosságai is fokozták, így nem meglepő, hogy ezen a területen is egyre jelentősebb szerepet töltöttek be az ügynökök.

Az alkuszok létszámán túl az általuk megmozgatott összegek is árulkodnak tevékenységük volumenéről. A peres ügyek alapján jellemzőnek mondható, hogy ahol egy hajhász is részt vett a tranzakcióban, ott általában nagyobb összegek mozogtak: tizenkét esetből mindössze kétfőben volt ezer pengőforint alatt a vitatott összeg, a maradék tízben tízezer volt a legkisebb és ötvenötezer-hatszáz forint a legnagyobb tétel. Ez arra is utal, hogy jellemző

²⁸ 1840: XIX. tc.

²⁹ *Adressbuch der Königlichen Frey-Stadt Pesth*, Pesth, 1815, 148 és 157.

³⁰ PATACSICH József, *Szabad Királyi Pest városának leírása*, Pest, Landerer, 1831, 95.

³¹ NAGY Ignác, *A hajhász* = N. I., *Torzképek*, 4. kötet, Pest, Hartleben, 1844, 105–133.

³² NAGY Dezső, *Egy születő nagyváros lakosságának foglalkozási megoszlása a pesti 1841/42 évi adólajstrom alapján* = *Tanulmányok Budapest múltjából* 22., Bp., A Budapesti Történeti Múzeum kiadványa, 1988, 532, 19. lábjegyzet.

módon csak nagyobb összegek esetében indítottak bírósági eljárást a sértettek, de arra is, és esetünkben ez számít, hogy tehát Széchenyi tízezer forintos hitelkérelmét meghaladó összegek is forogtak a személyes hitelek piacán, ügynöki közvetítéssel. Az alkuszi közreműködés nélkül nyélbeütött üzletek esetében is találunk nagyobb tételeket, de azt ki lehet jelenteni, hogy az arány a hajhászoknak kedvez. Tehát, bár csekély a vizsgált, alkuszok részvételével zajlott hitszerződések száma, mégis meglehetősen bátorsággal kijelenthető, hogy a nagyobb pénzek mozgatásával járó ügyeket a hajhászok intézték, ami arra utal, hogy a pénzre vágyók kisebb összegeket közvetítők nélkül is fel tudtak hajtani, de a nagyobbak esetén már igénybe vették az alkusz pénzbe kerülő szolgáltatását is.

Ez az időszak átmenetinek tekinthető a személyes és a banki hitelezés között. Az alkuszok még korántsem az új rendszer hírnökei, hanem sokkal inkább a réginek valamifajta megújulási irányát képviselik, a rendszer alkalmazkodását mutatják a fokozatosan változó igényekhez.

Adódik a kérdés, hogy egy főrang mennyire támaszkodhatott ilyen közvetítőkre? Szintén a szóbeli peres anyagok nyújthatnak némi információt. Csáky Zsigmond gróf és Hertelendy Ignác gróf 1845-ben Weinberger Jakab pesti alkusszal kötött üzletet, habár az ügylet a későbbiekben bíróság elé került: Csáky akkoriban már jócskán eladósodott, és úgy próbált újabb hitelekhez jutni, hogy a váltóit Pesten igyekezett eladatni, ahol kevésbé voltak tisztában megrendült bonításával.³³ A szándékos törvénytelenység dacára az ügy mégis bizonyítékul szolgálhat arra, hogy főrangok is kerülhettek üzleti viszonyba alkuszokkal; ismerték a tevékenységüket és igénybe is vehették. Tehát Széchenyi is találhatott volna közvetítőt, hogy hajtson fel neki tízezer forintot.

Nem lehet kihagyni az elemzésből azt a tényt sem, hogy Széchenyi bécsi pénzforrás felé fordult: a gróf 1833-as kimutatásában nem szerepelnek külföldi hitelezők.³⁴ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem is volt kapcsolatban eggyel sem – láttuk, az Arnstein und Eskelessel is többször üzletelt –, hanem hogy épp a passzívák felvételekor nem volt egyetlen külföldi

³³ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára IV.88.7. doboz, 2568. Ld. még: SOMORJAI Szabolcs, *Nem fizető adósok és csaló hitelezők. Csalási módszerek az 1840-es évekből = A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*, szerk. H. NÉMETH István, SZÍVÓS Erika, TÓTH Árpád, Bp., Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2011, 335–345, 339–340.

³⁴ SPIRA György, *Egy pillantás a Hitel írójának hitelviszonyaira*, *Történelmi Szemle* (6)1963/3–4. 346–347.

tartozása sem. Mindez utalhat arra, hogy a külföldi hitelek esetleg rövidebb lejáratúak voltak, mint a hazaiak, de arra is, hogy a gróf jelentős részben hazai forrásokból jutott hozzá a szükséges hitelekhez, és nem fordult mindig és mindenkor bécsi pénzemberekhez. 1828-ban azonban éppen igen.

Vessünk egy pillantást a Széchenyi által igényelt tízezer forintra is. A Vizsota által leírt körülményekből kiderül, hogy Széchenyinek gyorsan volt szüksége készpénzre. Először nem is kölcsönt akart felvenni, hanem megpróbált önerőből pénzhez jutni, és csak miután a birtokeladás megghiúsult, akkor fordult a bankházhoz. Az összeg tehát nem annyira jelentős, hogy egy arisztokrata ne bírhatná általában saját forrásból előteremteni. Ezt erősítik meg a betáblázások is: a korszak hitelezései között a tízezer forintos összeg egyáltalán nem számít nagy tételnek. Számtalan példát találunk a pest megyei betáblázási bizonylatokban tízezer forintot jóval meghaladó összegekre, kifejezetten csak az 1820-as évek második felét, tehát szűkebb korszakunkat vizsgálva is. 1827-ben báró Podmaniczky Lajos vett fel tizenkétezer forintot Zelenai Jánostól, Festetics László gróf Strossz Zsigmondtól hétezret, ugyanő Herzl Leopoldtól újabb hétezret (mind a két tételt csak majdnem húsz év elteltével fizette vissza), szintén Festetics László Martin Lazar Biedermantól harmincezer forintot (amelyet 1828 májusában törlesztett, tehát kifejezetten rövid lejáratú hitel volt, legalábbis pl. Podmaniczky hiteleihez képest), Keglevics László gróf nyolcezeret a megyei házipénztártól, és még lehetne folytatni a sort.³⁵ Még Széchenyi 1833-as kimutatását böngészve is találunk ennél nagyobb tételeket.³⁶

Semmiképpen nem beszélhetünk tehát akkora összegről, amely meghaladta volna a korabeli lehetőségeket, vagy akár csak kivételesnek számított volna az 1820-as évek végén. A fentiek alapján kijelenthető, hogy bár Széchenyi nem folyamodott az alkuszok biztosította közvetítői megoldáshoz, de lett volna rá lehetősége, illetve azt is láttuk, hogy a hagyományos kölcsönforrások is, akár magánszemélyek, akár intézmények, biztosíthatták volna a kért tízezer forintot, azonban a gróf ezt a lehetőséget sem választotta. Ennek egyik oka az is lehetett, hogy az 1820-as években hiába működtek már hosszabb ideje, de még nem voltak hivatalosan bejegyzett alkuszok Pesten, és ezért számos bizonytalanság adódhatott egy-egy üzletkötés körül. Arról nem is beszélve, hogy a szükséges összegeket fel kellett hajtani, tehát némi idő is eltelt, amíg

³⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, IV. 3. i, vonatkozó bizonylatok.

³⁶ SPIRA, *i. m.*, 346–347.

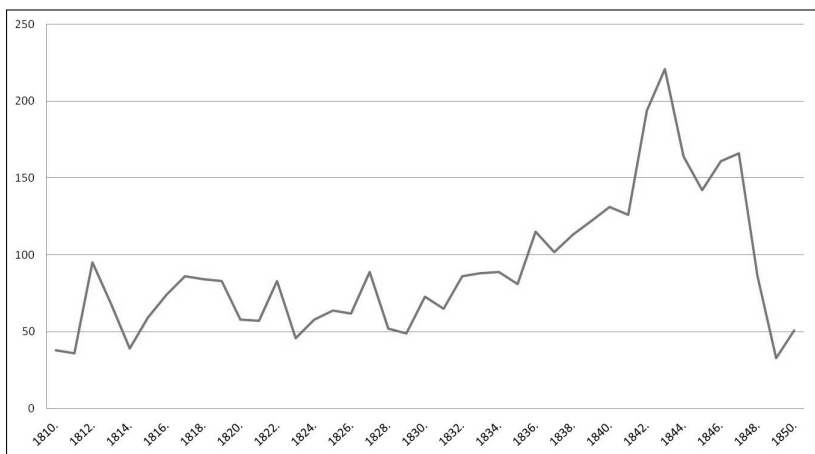
egy üzlet megvalósult. Így akinek rendelkezésére állt más forrás, mint pl. egy arisztokratának a bécsi bankházak szolgáltatása, ráadásul még a bonitása is megfelelő volt, továbbá gyorsan akart volna hitelhez jutni, mint Széchenyi 1828-ban, nem biztos, hogy hajhászoknak adott megbízást. Ezért Széchenyi számára is egyértelmű választás lehetett, hogy megbízható, esetében már többször kipróbált bankház segítségét veszi igénybe, különösen, ha kapcsolatuk már hosszú időre nyúlt vissza. Hiába szólt azonban több indok is a bécsi bankház mellett, a gróf mégsem jutott kölcsönhöz, legalábbis nem rögtön.

A modern pénzügyi élet jellegzetessége, hogy válság idején, illetve válság után a bankok és hitelintézetek visszafogják a hitelezési aktivitásukat, semmit, vagy legalábbis jóval kevesebbet kölcsönöznek cégeknek és magánszemélyeknek, és azt is körültekintőbben. Ha találnánk tehát valamely pénzügyi krízist 1828 körül, az magyarázatot adhatna az Arnstein und Eskeles bankház magatartására. Történetesen akad is ilyen: ifjabb Iványi-Grünwald Béla a 19. század húszas éveinek súlyos, európai méretű agrárkríziséről értekezett 1930-as munkájában, talán épp saját korának éppen akkoriban zajló nagy válságára reflektálva a vizsgálattal.³⁷ Európában a napóleoni háborúk után a mezőgazdasági árak csökkentek, ez párosult az angol Nemzeti Bank 1824-től visszafogott hitel-kihelyezési politikájával, és mindezek együtt vezettek 1825 és 1830 között oda, hogy „talán addig sohasem látott pénzzűke és krízis sújtsa egész Európát”.³⁸ De vajon ez a hitelcsökkenési tendencia megmutatkozik-e az ún. személyes hitelezésben is, vagyis a 19. század elejének bankok előtti hitelezői is hasonló óvatossággal reagáltak-e Magyarországon egy-egy válság kapcsán?

Ha a már említett Pest vármegyei betáblázási adatokat grafikonra vesszük, akkor azok kirajzolhatják a 19. század első felének hitelezést illető válság-görbéit.

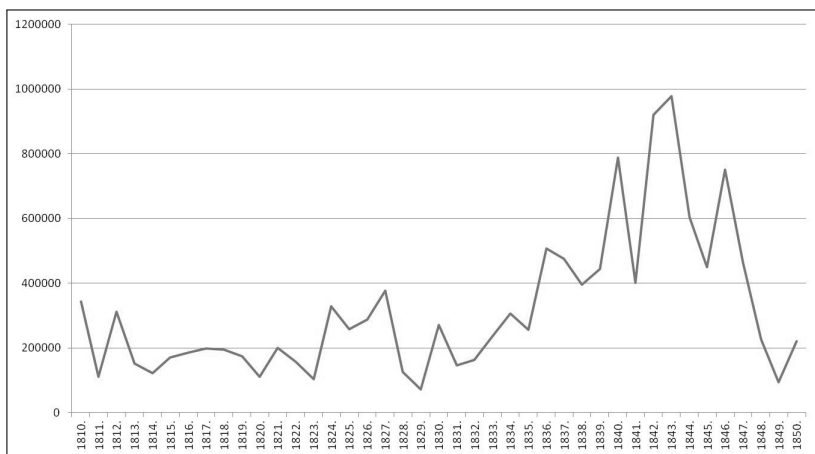
³⁷ ifj. IVÁNYI-GRÜNWARD Béla, *Gróf Széchenyi István Hitel című munkája. Történeti bevezetés* = SZÉCHENYI István *Hitel. A Taglalat és a hitellel foglalkozó kisebb iratok*, szerk., bev. Uő., Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1930, 8–23. (Magyarország újabb kori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái. II.) Ebben a munkájában főként a gabonaárak hazai (pesti) alakulása alapján rajzolja meg a válság „begyűrűzését”.

³⁸ IVÁNYI-GRÜNWARD, *i. m.*, 1930, 13. Mennyei Géza az 1825–27-es országgyűlés kapcsán ír róla, hogy panaszkodtak a pénzzűkére a követek, ld. MENNYEI, *i. m.*, 1938. 104.

1. ábra. A megkötött hitelkontraktusok számának változása éves bontásban
(forrás: MNL PML IV.3.i)

Az első grafikonon (1. ábra) a hitelszerződések számának változásait lehet nyomon követni. Az Arnstein-féle visszautasítás és így Széchenyi szempontjából az 1820-as évek második fele az érdekes számunkra. Az 1810-es évek második feléhez képest inkább csak visszaesésről lehet beszélni az 1820-as évek elején, de 1823 után már lassú, de majdnem folyamatos növekedést mutat a grafikon, csak 1826-van van egy megtorpanás és minimális csökkenés. 1827-ben jelentősen megugrott a betáblázott szerződések száma. Azonban ez csak egyetlen év eredménye, 1828–29-re újra visszasüllyedt az 1823-as szintre, ami jóval gyengébb hitelezést mutat, mint amit az 1810-es évek második felében láthattunk. 1830-ban kezdődik meg a visszakapaszkodás, és kisebb visszaesésekkel bár, de folytatódik a növekedés az 1840-es évek második feléig, amikor újra krízis-tüneteket mutat a görbe, akkor már az 1844–46-os évek válságának jeleit. A nagyjából 15 évvel későbbi, egyértelműen válságos szakasz 1844-től indul és a mértéke és időtartama is jelentősebb, mint az 1828–29-esé, de ez már az 1844-es évtől kezdődő agrárválságot, valamint a szabadságharc okozta visszaesést mutatja. 1828–29-ben viszont nem zajlott az országban háború és a betáblázások szerepe és jelentősége is éppen felfutó szakaszban járt.

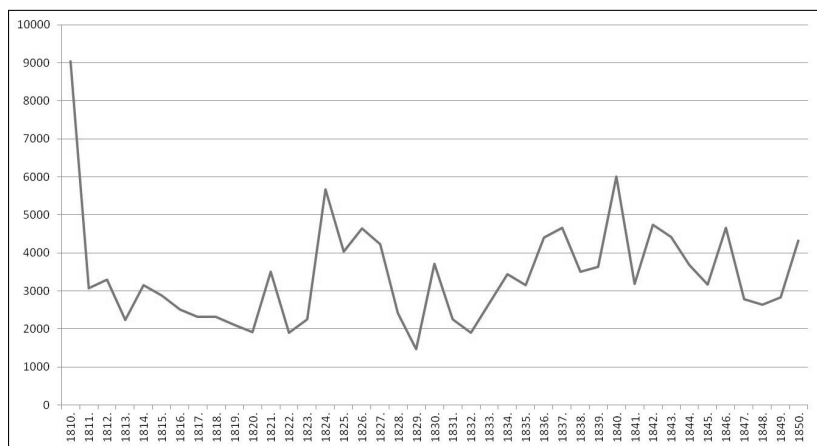
2. ábra. Az adósságok összege éves bontásban, konvenciósi forintban
(forrás: MNL PML IV.3.i)

Tovább árnyalható a kép, ha megnézzük a szerződések számának alakulása után a szerződésekben szereplő összegek változását is (2. ábra). Az első devalvációt (1811) követően nagyon nehezen tért magához a hitelezés, és éppen az 1820-as évek közepére sikerült komoly növekedést felmutatni. Azonban pont ez a növekedés 1828-ban radikálisan visszaesett, a korábbi átlagosan 350 000 forintos évi hitelezés mindössze 100–150 000 forint körülire csökkent. Vannak tehát nyomai a pénzügyi visszaesésnek: legalább 100–150%-os zuhanást jelent az előbbi csökkenés. 1830 már javuló tendenciát mutat, de csak 1836-ra éri el az 1820-as évek elejének szintjét. Az 1840-es évek ezen a grafikonon ugyanúgy mutatják az agráriumot ért krízist, ahogy a háborús hatásokat is.

A két ábra alapján kijelenthető, hogy az 1828–29-es évek hitelezési mélypontot jelentettek, amihez hasonlót csak az inflációs évek, illetve az 1848–49-es háborús esztendőök produkáltak. Ugyanakkor ez a krízis nem volt sem olyan tartós, mint az inflációs évek válsága, sem olyan nagy mértékű visszaesést nem mutat, mint az 1848–49-es esztendőké. Nem feltétlenül beszélhetünk tehát pénzügyi válságról, helyesebb lenne talán visszaesést mondani. Ezt az 1828–29-es hitelezési visszaesést Bácskai Vera kutatásai is alátámasztják. Pest és Buda városának hitelezését elemző tanulmányában nagyjából ebben az időszakban mutatható ki egy jelentős hitelvisszaesés, vagyis nem csak Pest

megye, de az ország kereskedelmének legfontosabb városának betáblázásaiban is kimutatható a jelenség.³⁹

A következő grafikon (3. ábra) az 1810–1850 közötti évek átlagos kölcsön-nagyságát mutatja.⁴⁰ A betáblázások az évek és évtizedek során egyre népszerűbbé váltak, vagy máshonnan megközelítve a kérdést, egyre nőtt az igény, hogy a hitelezők valamilyen biztosítékot találjanak a pénzükre. Pest megyében ez a népszerűség már az 1810-es években megindult, nyilvánvalóan nem függetlenül az infláció hatásától. Az átlagos kölcsönösszegek az 1811-es devalváció után nagyon lecsökkentek, az átlagos hitelek nagysága az évtized során végig alacsony is maradt. A húszas években újra növekedni kezdett, és épp 1828–1829-ben esett megint vissza, még alacsonyabbra, mint az 1810-es években. Ha összevetjük a korábbi grafikonokról leolvasott 1828–29-es visszaeséssel, akkor láthatóvá válik, hogy a válságosnak tűnő években az átlagosnál kisebb összegű hitelek kerültek betáblázásra. 1829 mindenképpen kisebb átlagos hitel nagyságot mutat, sőt a legkisebbet az egész korszakban.

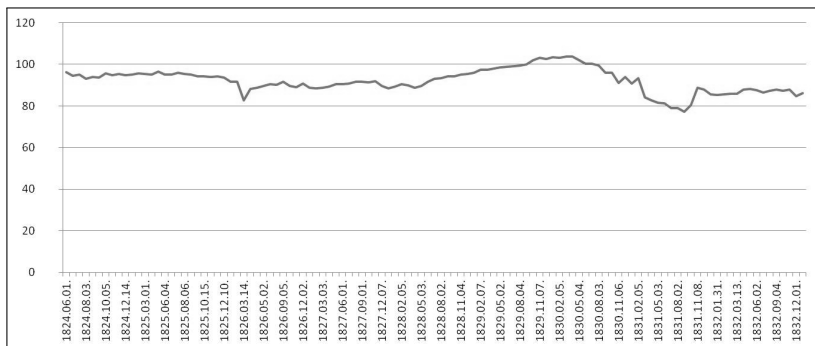

3. ábra. A betáblázott összegek átlaga éves bontásban, konvenciósi forintban
(forrás: MNL PML IV.3.i)

³⁹ BÁCSKAI, *i. m.*

⁴⁰ A vizsgálat ötletéért Halmos Károlynak ezúton szeretnék köszönetet mondani.

A betáblázási adatokon túl más megerősítő forrást is lehet találni, amelyk az 1828–29-es hitelezési nehézségekről alkotott képünket tovább finomítja, ez pedig az osztrák 5%-os államadósság jegyzési mutatója (4. ábra). Amennyiben a magánhitelezés valóban kiterjedt és reagál külső, nem csak lokális (megyei vagy országos) válságokra, akkor egy esetleges birodalmi (bécsi) recesszió hatása itt is megjelenhetne, vagyis ha itt tapasztalunk a kérdéses időszakban emelkedést, az ad némi bizonyosságot arra nézvést, hogy lehet összefüggés a személyes hitelezés és az alapvetően már a bankok hiteltevékenységére épülő rendszerek között. Az osztrák 5%-os államkötvények árfolyamváltozását folyamatosan követni lehet a *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* egymást követő számaiban, a lap ugyanis rendszeresen közölte a néhány nappal korábbi állapotot. A grafikon ennek a mutatónak a görbéjét ábrázolja, 1824 és 1832 között, és ha nem is beszélhetünk extrém nagy kilengésekről, de mindenképpen emelkedés tapasztalható 1828 közepétől 1830 februárjáig. Márciustól újra visszaáll 1828 első felének értékére. Látna az egybevágó tendenciákat, megerősítést nyer a korábbi elképzelés, hogy van összefüggés a kétfajta hitelrendszer között, egészen pontosan az intézményi hitelezést sújtó válság negatív hatással bír a személyi hitelezés rendszerére is. Feltehetően a bizalom általános megrendülése vezet el oda, hogy visszafogják a magánhitelezést is.

4. ábra. A bécsi 5%-os államadósság jegyzése konvenciók forintban
(forrás: Vereinigte Ofner-Pester Zeitung kétheti jelentései)

Sajátos, hogy 1830-ban jelentette meg *Hitel* című munkáját Széchenyi István, és ugyanebben az évben alapították meg a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot is. (Igaz, hogy csak 1841-ben kezdte meg működését, ennek azonban

inkább adminisztratív okai voltak.⁴¹⁾ Vagyis ha elfogadjuk, hogy 1828–29 hitelezési nehézséget hozott magával, részeként a Londonból egész Európán átsöpörő pénzügyi krízisnek, akkor közvetlen okokkal lehetne választ adni mind a *Hitel*, mind az első magyar bank megszületésére. Egy hitelválság periódusának végpontján jelentkezett két olyan „tünet”, az egyik elméleti, a másik gyakorlati, amelyek többek között épp az ilyen jellegű hitelválságokat akarták szándékuk szerint orvosolni.

Mindezek után, bár egyáltalán nem lehet lezártnak tekinteni a kutatást, egyrészt elmondható, hogy az 1820-as évek második felében lezajló, Londonból 1825 körül elinduló európai pénzügyi krízis Magyarországon nem csak a mezőgazdasági árakban, hanem a hitelezésben is éreztette hatását. Ennek teljes körű igazolásához szükséges lenne további forrásokat is bevonni a kutatásba, de a hitelezés visszaesése a betáblázásokból egyértelműen kiolvasható.

Másrészt ennek a krízisnek a magyar hitelezést érintő hatása igazolja azt a felvetést, hogy az Arnstein und Eskeles bankház elutasítása valóban történhetett a pénzszűke miatt is, nem csak a Széchenyi által feltételezett indokok miatt. Az elutasításhoz tehát hozzájárulhatott a magyar törvényi szabályozás (ahogy Széchenyi írta), a Grassalkovich-parciálisokkal kapcsolatos negatív tapasztalatok (ahogy Szekfü Gyula és Pach Zsigmond Pál vélte), a gróf 1828-ban nem éppen kiegyensúlyozott pénzügyi viszonyai miatt (ahogy Nagy László József gondolta), de akár el is fogadhatjuk a cég válaszlevelében megfogalmazott okot: éppen akkor ténylegesen pénzszűkében voltak. Ha ugyanis a magyar hitelezés mennyiségében is ekkora csökkenés mutatható ki, akkor a bécsi banki hitelezést is jelentősen érinthette a válság, s joggal érezhették úgy, hogy most nem kívánnak hitelezni egy sok szempontból bizonytalannak ítélt ügyfélnek. Semmi nem indokolja, hogy az elutasítás bármelyik verzióját egyértelműen és kétség nélkül kizárjuk a lehetséges okok sorából: az elutasítás mögött a felsoroltak együttes hatását lehet feltételezni.

Mindezekon túl azonban Széchenyi 1828-as meghíúsult hitelkérelme más szempontból is tanulságos lehet. A hagyományos és ismert megközelítés szerint az elutasítástól nagyjából egyenes út vezetett a *Hitel* megírásához és ezzel megszületett a magyar gazdaságtörténet-írás meghatározó igazo-

⁴¹ PÓLYA Jakab, 1841–1892. *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története*. Bp., Kertész J. nyomása, 1892, 26–34.

dási pontja.⁴² Ám lehet a kérdésre más irányból is választ keresni: 1828-ban Széchenyi beleütközött a hagyományos és a modern hitelrendszer között feszülő ellentmondásba, és ezt az ellentmondást csak úgy tudta feloldani, ha könyvben vázolja fel a problémát és annak lehetséges megoldását, ezzel oldva mintegy a két rendszer feszültségét. Tehát nem csupán arról van szó, hogy a hagyományos rendszer elégtelennek bizonyult – hiszen az, ahogy fentebb láttuk, akár működhetett is volna, csak éppen az európai krízis „begyűrűzése” miatt ennek pont akkor nem tudott megfelelni –, hanem arról, hogy a gróf hitelkérelme során ütközött a régi és az új mentalitás és metódus, a személyes és az intézményi hitelezés. Valójában Széchenyi esetében ez volt az igazi probléma, nem pedig a hagyományos rendszer működésképtelensége.

Még akkor is lehet így értelmezni ezt a kérdést, ha nem feledkezünk meg róla, hogy a könyv megalkotása évekig érlelődött a gróf fejében, már 1828-at megelőzően is. A múlt, vagyis a személyi hitelrendszer, és a jelen, vagyis az intézményi hitelezés közti átmenet időszak a sokfajta lehetőséget teremtett és számtalan konfliktust generált. Ezeknek csak egyike volt Széchenyi elutasított hitelkérelme. S ebben az esetben a két rendszer ütközése komoly hatással bírt: megszületett a *Hitel*.

⁴² Bár mint „igazodási pont” nem is biztos, hogy mindig és mindenkor egyértelmű, ld. KÖVÉR György, *Hitelkonverziók – A nagykállói Kállay-család hitelügyei a 19. század közepén*, Aetas (25)2010/2, 74.